

Nőtörténetek a Kádár-korszakról

Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.
Budapest: Napvilág. 2007. 211 p.

„Micsoda szürke kis veréb egy harisnyagyári munkásnő!”
(Nők Magazinja 1970/4.)

Tóth Eszter munkájában a közelmúltba, a Kádár-korszak mindennapjaiba kalauzol bennünket az 1970-ben kitüntetett női brigád ma is élő tagjaival készített életinterjúk útján, az *oral history* módszerével. A munka mind szemléletében (több társadalomtudomány szempontjainak együttes érvényesítése), mind témájában (az adott társadalmi csoport kultúravizsgálata, „életvilágának”¹ ábrázolása) egyaránt a hazai történeti antropológia figyelemre méltó kísérlete. A könyv egy Magyarországon még ismeretlen kutatási irányzathoz is ízelítőt ad, ugyanis a kutatónő számára azok a legújabb német társadalomtörténeti kutatások szolgálnak követendő példaként, melyek az NDK-s korszak gyári munkásnőinek történetét elemzik társadalom- és megéléstörténeti szempontból (*Sozial- und Erfahrungsgeschichte*, 12. p.).

Mivel történészhallgatóként mindig jobban izgatott a történelemnek az a része, amelyről a nagyszüleim vagy a szüleim még mesélni tudnak – *ahová még elér a mai ember emlékezete* –, kíváncsian fogadtam a fiatal kutatónő hagyományosnak nem nevezhető társadalomtörténeti munkáját. Tisztában vagyok vele, hogy számos lehetőség, ugyanakkor buktató is rejlik az *oral history* történettudományban való alkalmazásában. Nem tudjuk, hogy egy történetből mi a „hiteles”, mi nem, ráadásul a tárgyalt társadalmi csoport hétköznapi életéről nincsen írásos forrásunk, végül nem garantálja semmi, hogy ha egy történetet csak egyszer hallunk, az értelmezésünk nem lesz félrevezető vagy önkényes. Nem árt észben tartania az olvasónak, hogy egy történeti antropológiai munkát forgatva az „interpretáció interpretációjával” szembesül: jelen esetben az interjúalanyok reflektálnak saját történeteikre, múltjukra, és mindezt a szerző interpretálja, értelmezi számunkra. „Mennyire hihető, és mire alkalmas” egy efféle munka – kérdezhetnénk Gyáni Gábor szavaival (Gyáni 2000:128). Hogy mennyire hihető – nem tudom felmérni, hogy mire alkalmas – erről gondolkodom a továbbiakban.

A könyv két módszertani és két tematikai különlegességével, illetve ezek ötvöztetésével fogott meg, ezeket választottam ismertetésem és kritikám fő szempontjainak – azonban az egyes kérdésköröket korántsem meríthetem ki. A kötet a közelmúlt társadalomtörténeti jelenségeit az *oral history* módszerével törekszik bemutatni, elsődleges forrásai a személyes narratívák. A Magyarországon egyelőre kevésbé divatos, nem hi-

vatalos történetíráshoz sorolható *mikrotörténeti* szemszögből közelíti meg a Kádár-korszak társadalomtörténetét, illetve annak egy szeletét. Tematikailag a *munkásság* mindennapjait és részben a *nőtörténetet* centrumba állító könyvről van szó, így a jelenkori magyar társadalomtörténet fontos, de elhanyagolt témáihoz nyúl.

Beszél(get)ni, elbeszélni, kibeszélni? *Oral history* a társadalomtörténet-írásban

A könyv azokon az életinterjúkon alapul, amelyeket a szerző a Felszabadulás brigád tagjaival, férjükkel, családtagjaikkal, munkatársaikkal, főnökeikkel, így összesen harminckét fővel készített 1999 és 2004 között. Az interjúalanyok három generációt képviselnek: a legidősebbek 1919-ben és 1920-ban, a középső nemzedék tagjai 1927–1934 között, a harmadik, legfiatalabb nemzedék tagjai pedig 1940 körül születtek. Az interjúalanyok rövid életrajza és a gyár története függelékként a kötet végén megtalálható. A generációknak ugyanakkor nincs kitüntetett szerepük a továbbiakban, noha érdekes volna életkori sajátosságokat is megragadni az elbeszélésekben.

A könyv előzményének tekinthető – a már említett új német társadalomtörténet-írás után – Magyarországon Almási Tamás 2001-ben bemutatott *Kitüntetetten* című dokumentumfilmje, mely ugyancsak egy állami díjas női szocialista brigádról szól. Mind az új német kutatási irányzat, mind Almási filmje arra a kérdésre is keresi a választ, hogy milyen tényezők motiválják a munkásnőket abban, hogy nosztalgiával gondoljanak vissza az NDK-s időkre, illetve a Kádár-korszakra.

A szerző Gabriele Rosenthal interjúzási technikáját alkalmazza: megkéri beszélgetőpartnereit, meséljék el élettörténetüket, „hangsúlyozva benne egykori gyárunk és állami kitüntetésük szerepét” (14. p.). Ezeket az életút-elbeszéléseket „a múltra vonatkozó narratív-konstrukciónak” tekinti. (14. p.). Az interjúalanyokat többször keresi fel, nemcsak azért, hogy közelebb kerüljön hozzájuk, hanem hogy bizonyos, jelentősnek tűnő történeteket többször is elmeséltesen velük. Mivel Tóth Eszter megfigyelése szerint a beszélők az életút különböző szakaszaiban „eltérő identitásképző tényezőket hangsúlyoznak”, a könyvet is az identitás szempontjából kiemelt témák szerinti fejezetek építik fel. A tematikusan és mozaikszerűen bemutatott életút-elbeszélések és a hozzájuk fűzött kommentárok, értelmezések vezetnek a könyv gondolatmenetéhez. A könyv fejezeteit a következő – a szerző által kiemelt – identitásképző tényezők adják: a bevándorlás, az otthonteremtés a fővárosban, szomszédsági kapcsolatok, a gyári identitás, a kitüntetés, a fogyasztás, a párttagság, az egyház, a vallás és a túlvilág, valamint a férfi és női nemi szerepek ábrázolása.

A könyv másik alapvető forrása az interjúszövegeken kívül a brigádnapló, amit egyébként a brigád vezetője mentett meg a zúzdától, ahová azt a gyár vezetősége szánta, s amelyet ugyanő vezetett kitaróan 1969 és 1971 között. A brigádnapló szövegéből, tartalmából, sőt elrendezéséből a szerző szerint elsősorban az derül ki, hogy hogyan ábrázolták magukat a tagok sikeres szocialista brigádként.

A harmadik forráscsoport a sajtó, a hivatalos beszédmódot tükröző újságcikkek, fényképek (például *Nők Magazinja*, *Népszabadság*, *Népszava*). Természetesen a korszakra vonatkozó hivatalos dokumentumokat, így a Budapest Fővárosi Levéltár és a

Magyar Országos Levéltár iratait, kormányrendeleteket, valamint a Budapest Harisnyagyár iratait, illetve az ezekből származó elengedhetetlen információkat is bevonja vizsgálódásába a szerző.

Ezekből a forrásokból lehetőség nyílik egyrészt a brigádtagok azonos témára, netán azonos eseményre vonatkozó elbeszéléseinek összevetésére, másrészt mindezeknek a brigádnaplóval való összehasonlítására, harmadrészt pedig – s ez a legfontosabb – az egyéni élmények és vélemények hivatalos beszédmóddal való ütköztetésére. Ez utóbbit akár olyan módon, hogy a kutató fényképeket, iratokat kínál fel megbeszélésre interjúalanyainak, vagy provokáló kérdéseket tesz fel.

S ezzel el is jutottunk a munka egyik kulcspontjához. Az *oral history* eredményei „elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontosak”. Az itt feldolgozott életúttörténetek erre a célra sokkal alkalmasabbak, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás. Hogy még inkább leegyszerűsítsem az amúgy meglehetősen bonyolult történetírói és szociológiai kutatómódszert: a „mit mond” helyett itt a „hogyan mondja” lesz fontos. A hivatalos beszédmódból vagy az eseménytörténetből, sőt olykor a hagyományos társadalomtörténetből sem értjük meg az emberek mindennapjait, mert nem látjuk a *motivációt* cselekedeteik mögött. Tóth Eszter nemcsak a motivációkra kérdez rá interjúiban direkt vagy burkolt formában, hanem a történetek szalagra rögzítése vagy lejegyzése közben fokozott figyelmet fordít a beszélő *metakommunikációjára*, hogy aztán ne „csupán” az elmondott történeteket, hanem az ezekhez fűződő érzelmeket és reflexiókat is bevonja értelmezésébe. Nem mindegy, hogy a beszélő szégyenkezéssel vegyes büszkeséggel vagy ironikusan mesél valamiről, mint ahogy az sem, hogy történetéből a kiszolgáltatottság, a meghatottság vagy a felszabadult öröm sugárzik. Ugyanígy az elharapott félmondatoknak is jelentősége van, egy esetben például a beszélő habozik, megossza-e az interjúkészítővel a Kádárral kapcsolatos személyes élményeit. Ezeken a metakommunikáció által közölt tartalmakon túlmenően (vagy éppen ezekből kiindulva) a szerző elemzése a beszélők sztereotípiákhöz, normákhoz való viszonyára is kiterjed.

Történetünk „főszereplői” többnyire *faluról a fővárosba* beköltöző, és ott a háború után *cseléd*séget vállaló fiatal nők. A városban való letelepedést, a munkavállalást és beilleszkedést az új környezetbe az interjúalanyok küzdelmesnek ábrázolják, és talán éppen azért, mert a fiatalon a városba költöző nőkhöz megannyi – persze pejoratív értelmű – hiedelem, mítosz kapcsolódott a korban. Amikor ezek az asszonyok ma felidéznek fiatal éveiket, a cselédhez fűződő korabeli mítoszokra akarva-akaratlan is reflektálnak.

Például *nem beszélnek* arról, hogy konkrétan milyen munkát kellett végezniük cselédként (sőt a cseléd szót is kerülnek), melynek hátterében valószínűleg a cselédség korabeli, ám az interjúalanyokban máig élő megítélése áll. Az egyik asszony először *elhallgatja* azt is, hogy férjével ebben az időben, a Ligetben ismerkedett meg, ezzel mintegy elhatárolja magát a „rossz nő”-mítosztól, mely a fiatal cselédeket udvarlójukkal a Városligetben sétálgató, könnyelmű lányoknak állította be. Egy másik asszony a házigazdával, a férjjel való szexuális kapcsolatot mint – a korabeli közvélemény szerinti – kötelezettséget említi meg, és utasítja el.

A fiatalon Budapestre került nők – akik egyébként ma már identitásukat erősen a fővároshoz kötik – beszámolóit a város és a falu világáról, valamint ezek szembeállítá-

sáról is árulkodnak. Tipikus például, hogy egyesek a faluról mint a „földhöz kötöttségről” és a nehéz mezőgazdasági munkáról, a városról pedig mint új lehetőségekről, változatosságról és könnyelműségről gondolkodnak. Ugyanakkor egy ellenkező előjelű sztereotípiá is kimutatható az elbeszélésekből: a falu mint a szép gyermekkor világa, valamint a nagyváros koszos, zajos, idegen és taszító mivolta.

A sztereotípiákra való közvetlen reagálás (elhárítás vagy megerősítés) és az elhallgatás mellett szintén fontos egy történet *ismételt elbeszélése*. Nem mindegy Tóth Eszter szerint, hogy a partner szívesen és sokat beszél egy témáról, esetleg ismételtlen előad egy történetet, mint ahogy az sem, hogy mindig másképp vagy mindig egyformán adja elő azt. Például akad olyan elbeszélő, aki a különböző beszélgetések alkalmával más-más motivációját hangsúlyozza annak, miért költözött a fővárosba: mert rokonok hívták, mert a városban többet lehetett keresni, mint otthon; vagy édesanyja unszólására, aki a lányának jobb életet remélt.

Szívesen és sokat beszélnek a volt brigádtagok arról, hogy mit vásároltak a díjjal járó pénzjutalomból. Így az anyagi biztonságot szimbolizáló Trabantról, varrógépről, konyhabútorról vagy telekről felszabadult, vidám történetek kerekednek. A díjra (az állami kitüntetésre) ilyen értelemben, politikai tartalmától megfosztva szívesen emlékeznek vissza a beszélők – vonja le a tanulságot a szerző.

Akad azonban olyan történet is, amely nem éppen kellemes emléke miatt elevenedik meg. Teréz korán, negyvenegy évesen özvegyült meg, férje halálát kisebb-nagyobb változtatásokkal többször mesélte el a kutatónak. Ebben az esetben az ismétlésnek megint más szerepe van: szerzőnk szerint Teréz a halál okozta sokkot próbálta meg feldolgozni, ezért a kórházi, elidegenedett környezetben átélt halált gyermekkorának falusi elemeivel ruházta fel. Tóth Eszter arra is rámutat: sokatmondó, ha az alany csak *nehezen*, hosszas faggatás vagy ismeretség után hajlandó elmesélni egy történetet, vagy kifejteti véleményét egy-egy kérdésről. A kutató által „feldobott” témák közül egyértelműen a párttagság bizonyult leginkább tabu témának, „a rendszerváltás után ugyanis a közbeszédben a párttagság szimbolizálja az állampárttal kötött mindennapos kompromisszumokat” – véli Tóth Eszter (131. p.). A fejezetben – a tagfelvételi eljárásokról szóló iratokat is összevetve az egyéni elbeszélésekkel – arra derül fény, hogy *ma* hogyan jelenítik meg egykori döntésük motivációit a párt- és brigádtagok.² A szak szervezeti és KISZ-tagságra büszkén visszaemlékezők a párttagságot leginkább úgy ábrázolják, hogy sokáig vonakodtak, míg végül kényszer vagy egy-egy rokon, barát győzködése miatt „beadták a derekukat”. A párttagsághoz hasonlóan többen szintén *nehezen* mondják el, hogy minek tulajdonítják egykori kitüntetésüket (92. p.). Ha nem is tabu téma, de szintén nem könnyű az interjúalanyoknak beszélniük arról, hogy a párttagság és a vallás mennyire és milyen módon volt összeegyeztethető. Erről a könyvben a párttagságot tárgyaló fejezetet követően, az ahhoz szorosan kapcsolódó, vallásról és egyházzal szóló részben található tanulságos történetek.

Az elemzés helyenként az interjúalanyok gondolkodásának ennél általánosabb aspektusaira is kitér. Nevezetesen arra, hogy miként konstruálunk történeteket – és nemcsak egyéni életúttörténeteket, hanem a közösséghez, akár a nemzethez kötődő történelmünket is. Erre a legbeszédesebb példa, hogy miképpen emlékeznek vissza a gyár történetére az elbeszélők. A két, időben egymást követő gyárigazgatóból (1962 és 1976, illetve 1976 és 1990 között a gyárat vezető) „jó igazgató” és „rossz igazga-

tónó”, mintegy pozitív és negatív történelmi figura, hős lesz. A gyár széthullását – és egyben a közösséget is – jelképezi az igazgató, akihez viszonyítva utólag „jó igazgatónak” tűnik a gyár előző főnöke. A gyár tönkremenetelét pedig a tagok szorosan összekapcsolják a rendszerváltással.

Az elharapott félmondatok, a csönd, a nevetés, az elhallgatás Kádár-korszakról szóló diskurzusunk legbeszédesebb jelei, bár a szerző ezt nem írja le részletesen, az elemzéséből mégis erre következtetek. Ha ez így van, akkor a kutatás Carlo Ginzburg történész elsőre talán mehökkentőnek tűnő tézisének támasztja alá (Ginzburg 1998), aki szerint a detektív, a pszichológus és a történész azonos módszerrel dolgozik: az apró, tudattalan, akaratlan, jelentéktelennek tűnő szavakból, gesztusokból következtet a lényegre. Szerinte a történettudomány, sőt az orvostudomány is efféle, szemiotikai paradigmán alapuló társadalomtudomány, mely „kórleírásokat” használ ugyan, de örökre a konkrét esethez/egyéhez kötődik. Ebből az is következik, hogy a történész részévé válik a leírásnak, szerepe egyáltalán nem mellékes, és semmiképp sem kívülálló.

Érdemes ezért pár szót ejteni a kutató és interjúalanyai közötti sajátos viszonyról. Mindannyian látjuk, hogy ma az embereknek nehéz szembenézniük az elmúlt rendszerhez politikailag kötődő „történeteikkel”. Ahogy „a rendszerváltás időszaka a kibeszélés és a visszaemlékezések boomja volt” (11. p.) a szocialista időszakban tabunak számító eseményekkel kapcsolatban, úgy manapság a rendszerváltáskor tabunak számító történetek kerülnek felszínre, feldolgozásra. Megkockáztatom, a „szocialista múltnak” egyéni szinten, mindenekelőtt a párttagságnak és a Kádárral való személyes kapcsolatnak mint tabutémának a „kibeszélése” mintegy pszichoterápiaként is érvényesült Tóth Eszter kutatása során. A beszélők csodálkozással vagy gyanakvással fogadták a fiatal nőt: furcsállták, hogy egykori kitüntetésük miatt érdekesek lehetnek valaki számára, a látogatások hatására azonban szinte felértékelődött személyes múltjuk (102. p.).

Kutatónk alkalmazott antropológus módjára hatott vissza a vizsgált közösségre: a nyolcvanas évek óta kapcsolatot nem tartó brigádtagoknak találkozót szervezett, ami láthatólag felelevenítette a közös élmények emlékét: azóta a brigádtagok néha felhívják egymást, képeslapot küldenek. A brigádvezető, Mária haláláról 2003 novemberében maga a kutató értesítette telefonon a brigádtagokat – így azok első reakciójával is szembesült.

Különös terepmunkással van dolgunk Tóth Eszter személyében: egyszerre viszi az antropológus, a pszichológus és persze a szociológus szerepét.

Mikrotörténelem és történeti antropológia a társadalomtörténet-írásban

Nem véletlenül neveztem a kutatót antropológusnak az imént: a mikrotörténelmet az antropológiával és a modern társadalomtörténettel szoros szálak fűzik össze. Szijártó M. István szerint szélesebb értelemben az új társadalomtörténet jelentős részét lehet mikrotörténelminek nevezni (Szijártó 2003). Az ő rövid meghatározása alapján a mikrotörténelem „egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység [jelen esetben egy brigád] intenzív történeti vizsgálatát jelenti” (Szijártó 2003:494). Egy-egy mikrotörténeti munka kapcsán érdemes feltenni a kérdést, amit már a bevezetőben az *oral history* kapcsán is felvetettünk: mégpedig azt, hogy „mire alkalmas”. Egy adott csoport

intenzív történeti-szociológiai vizsgálata esetében „nem kerülhető meg az a kérdés, hogy mi is ennek a hozadéka, mit tudunk meg a vizsgált konkrét egyedi esetből valamely általánosabb dologról, azaz milyen kapcsolat áll fenn mikro- és makroszint között” – teszi fel a kérdést Szijártó.

Tóth Eszter könyvének fókuszában 1970. április elseje áll: egy kinagyított pillanat, mikor a Budapesti Harisnyagyár Felszabadulás brigádja a Parlamentben megkapta „szocialista brigádjuk teljesítményeinek elismeréséül” az Állami Díjat. Miről szól(t), mit szimbolizál(t) e pillanat? Miért épp a Felszabadulás brigád tagjait választották a hatalom képviselői arra, hogy reprezentáljanak egy jól dolgozó szocialista brigádot? Milyen a kitüntetett brigád a hivatalos álláspont szerint? És milyennek tartják a tagok saját magukat és brigádjukat? Hogyan befolyásolta a brigád kollektív identitását a kitüntetés? Ezekre a kérdésekre a könyv közepén található, véleményem szerint legjobb, a gyári identitásról és a kitüntetésről szóló fejezetek keresik a választ.

A hivatalos beszédmód, értékrend és az emberek mindennapi személyes élményei közti feszültség ennél a résznél jelenik meg legmarkánsabban. A szerző a korabeli cikkek elemzése mellett nagy hangsúlyt fektet a fényképekre is. A kitüntetett brigád tagjait bemutató 1970-es újságcikk, de főleg az ahhoz kapcsolódó fényképtábló azt sugallja, hogy a nők „igazi szocialista brigádot” alkottak, ezért részesültek a brigádoknak járó legmagasabb kitüntetésben. Ezt a cikkelemzést a könyvben azok a visszaemlékezések követik, amelyeket nagyban befolyásolt az asszonyok számára a korabeli újságcikksorozat visszaolvasása. Az asszonyok elbeszéléseire nem jellemző, hogy „szocialista közösségként” jelenítenék meg a brigádjukat; elbeszéléseikben sokkal erősebb a gyárhoz való kötődés: szerintük a közös gép vagy műhely hozott létre meghatározó barátságokat. A brigád tagjai – a róluk szóló újságcikkekkkel ellentétben – a kitüntetést mindannyian annak tulajdonítják, hogy személyes kapcsolatban álltak Kádárral. A brigád fénykora ennek megfelelően emlékeikben szoros összekapcsolódott azokkal az évekkel, amikor a brigádvezető levelezett Kádár Jánossal, a főtítkárr meghívta őket munkahelyére, a „Fehér Házba”, majd ő maga látogatott el a Budapesti Harisnyagyárba (89. p.). A könyvnek ez a része a szó szoros értelmében *history from below*, az interjúalanyok Kádárral kapcsolatos személyes élményeikről számolnak be.

Ezek után annak is utánajár Tóth Eszter, hogy a valóságban vajon milyen érvek döntöttek a Felszabadulás brigád kiválasztása mellett. Minden bizonnyal szerepet játszott az is, amit az asszonyok visszaemlékezéseikben kiemeltek, de fontos emellett, hogy a brigád majdnem minden tagja párttag volt. Ezenfelül az 1970-es évben a kitüntetési irányelvek között szerepelt, hogy tüntessenek ki egy könnyűiparban dolgozó brigádot is, amely lehetőleg női brigád legyen (101. p.).

A könyv kulcsproblémája tehát a kitüntetés kérdése, ami magában hordozza a hatalom és a hétköznapi emberek viszonyát, valamint a szocialista rendszer női emancipációs beszédmódját. A munka ilyen értelemben megfelel egy másik, mikrotörténelemtől szóló találó meghatározásnak is, mely szerint „a mikrotörténelem nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ” (Szijártó 2003:494). A kötet mégsem erre a kulcskérdésre épül, inkább leíró jellegű, mint problémafelvető, és néhol ott is általánosítani próbál, ahol azt nem szükséges megtennie, éppen a történetek egyedisége miatt. Ilyennek találtam az első, bevándorlásról szóló fejezetet, amely egyébként igen sok szempontból kerül értelmezésre.

Mínt hogy jelenleg a mikrotörténelem és a *new cultural history* a társadalomtörténet vezető irányzatainak nevezhetők,³ érdemes elgondolkodni azon, mennyiben és milyen területen hoz nekünk új eredményeket e tudományág és jelen esetben a tárgyalt munka. Azt hiszem, egyetérthetünk Klaniczay Gáborral – Tóth Eszter munkájának tanulmányozása után –, amikor úgy foglal állást a történeti antropológiával kapcsolatban: ez az új tudományág kérdésfeltevéseivel és szempontrendszerével igenis provokálhat új válaszokat, a már feltárt kutatásokat kiegészít(het)i, vagy máshová helyez(het)i a hangsúlyt (Klaniczay 1990).

A Kádár-korszak munkásságának társadalomtörténete

Tóth Eszter könyvében különböző életút-elbeszélésekkel, narratívákkal találkozunk, melyeket egyes identitásképző tényezők köré csoportosítva a szerző fejezetenként összegez, és törekszik – a brigádra mint csoportra vonatkozó – általános következtetést levonni belőlük. Mire alkalmas mindez a társadalomtörténet terén?

A tárgyalt könyv „szereplői”, bár a korabeli propaganda szerint két privilegizált csoporthoz is tartoztak, tudniillik munkások voltak és nők, mégis alulreprezentált csoportként voltak jelen a társadalomtudományi kutatásokban,⁴ s ez tulajdonképpen ma is így van. A hivatalos beszédmódból jól ismert egységes *munkásosztály*, illetve egységes osztálytudat fogalmi helyett szakszerűbb és árnyaltabb társadalomtörténeti vizsgálatokra van szükség, mivel „a fragmentáltság még az első pillantásra az osztálykritériumoknak leginkább megfeleltethető munkásság esetében is szembeötlő” (Valuch 2005: 15.)

A könyv kitűnően ábrázolja azt a – szerző által már a bevezetőben felvázolt – feszültséget, amely a korabeli hivatalos beszédmód munkástársadalmat leíró kategóriái („fizikai munkásság”, „szocialista brigád”) és a korszakot személyes múltként felidéző egyéni, méghozzá női élettörténetek között fennáll. Nagyon jó példa erre az 1959-ben meghirdetett új életszínvonal-politika, amelyet a könyv „alulnézetből” (*history from below*), a fogyasztási cikkek identitásképző szerepének elemzésével mutat be. A lakástörténetek az életutakban központi szerepet játszanak. Az úgynevezett központosított lakáselosztási rendszert írásos történeti források alapján mutatja be a szerző, hogy aztán a rendszer kikapuit is megismerjük az élettörténeteken keresztül. A korszak hivatalos beszédmódjában egészségesnek, összkomfortosnak megjelenített, az emberek számára gyakran státuszszimbólumot jelentő új lakótelepi lakás Malvin elbeszélésében inkább nehézségek, kellemetlenségek színtere (53. p.).

Az állami munkaerő-vándorlás szabályozását szintén ötletesen, a korabeli sajtó „törzsgárdatagok” és „vándormadarak” fogalmaival járja körül a szerző. Rámutat arra, hogy az újságcikkekben található törzsgárda kifejezést a beszélők alig használják; költődésük a gyárhoz erős, de ezt másképp fejezik ki. Tóth Eszter más esetben is kísérletet tesz annak megfejtésére, hogy egy adott kifejezést ki, mikor és miért használ, e mögött milyen társadalmi, társadalomtörténeti okok húzódnak. Az „üzérkedés”, a „társadalmi tulajdon védelme” és a „csencsölés” tipikusan ilyen árulkodó kifejezések a szerző szerint. A „harisnyatolvajokról” és a „nagybani lopókról” szóló, jelentékte-

lennek tűnő történetek olyan alapproblémához vezetnek el bennünket, mint a szocialista rendszer köz- és magántulajdonról alkotott felfogása és ennek megvalósulása.

A kitüntetett nőket bemutató korabeli újságcikkek mindenekelőtt a női propagandának feleltek meg, a kitüntetést politikai jelentésekkel töltötték meg. A kitüntetett munkásnők egyéniségét háttérbe szorítva jellemezték őket (erre utal írásom mottója), „szürke kis verébként”, hogy a ki nem tüntetett olvasók együtt érezhessenek velük (93. p.).

A korabeli hivatalos beszédmódnak és értékrendnek ellentmondó történetek mellett azonban az azzal egyetértő, sőt megerősítő vélekedések is előkerülnek, ezáltal kapunk igazán árnyalt képet a munkásnők és a hatalom viszonyáról. Az utóbbira jó példa, hogy az elbeszélésekből úgy tűnik, gyárukhoz valóban erősen kötődő identitás alakult ki a munkásnőkben (és munkásokban). Ez nagyjából megfelel annak, hogy a közbeszédben értéknek tekintették, ha valaki éveken, évtizedeken át egy munkahelyen dolgozott, illetve hogyha a munkahely lehetővé tette a politikai alapon szerveződő „szocialista közösségek” kialakulását (63. p.).

A könyv, ahogy az életutakat követi a második világháborútól kezdve, különböző korszakokat érint, és egyben több társadalomtörténeti tudományágot is bevon eszköztárába. Így a fővárosba való beköltözés kapcsán a nők motivációit a szerző a migrációkutatás legújabb irányzatait felhasználva elemzi. A bevándorlás utáni időszak, a szomszédsági kapcsolatok elemzésekor a városantropológiai szakirodalomra támaszkodik. A fogyasztási cikkek identitásképző szerepét a német *Konsumgeschichte* modern kutatási irányzatának módszereivel mutatja be; a turizmus antropológiai szakirodalmával veti össze az asszonyok utazásról szóló történeteit. Igen érdekes a könyvnek az a része, amely a halálról szóló, valamint a halottlátónál és a jósnőnél tett látogatások elbeszéléseiről számol be, melyeket a szerző párhuzamba állít a néprajz hagyományos szöveganyagával.

A Kádár-korszak nőtörténete

A nőtörténet, az egyes jelenségek és történetek női nézőpontja mintegy „vörös fonálként” húzódik végig a könyvön, egyes fejezetekben kifejezetten hangsúlyos szempont, s végül az utolsó fejezetben (*A férfi és női nemi szerepek ábrázolása az életút-elbeszélésekben*) jut főszerephez. Az élettörténetek női jellege elsősorban a városba való bevándorlaskor (mint ezt fentebb, a cselédekkel kapcsolatban ismertettem), illetve a letelepedés után a szomszédsági kapcsolatokban mutatkozik meg, „mivel a szomszédság a nők és a gyermekek számára rendkívül fontos” az antropológiai szakirodalom szerint (56. p.). A munkának egyébként is erőssége a különböző társasági kapcsolatok elemzése. A brigád kitüntetésének egyik oka, mint erre fent már utaltam, nyilvánvalóan a szocializmus női propagandája volt. A kitüntetett brigádtagokat leíró és későbbi sorsukat is nyomon követő korabeli miniportrék, újságcikkek (és az interjúk) elemzésével világosan rámutat a szerző arra, hogy a nők életét nem vagy alig változtatta meg a kitüntetés, sőt gyakran keserúségek sorozatát indította el, hiszen munkástársaik ettől kezdve irigykedtek rájuk (95. p.), például azért, mert egy-egy tartós fogyaszt-

tási cikket éppen a díjjal járó pénzjutalomból tudtak megvásárolni. „Van nálunk egy munkásasszony, aki mindennap a saját Trabantjával jár be dolgozni” – a gyárban szóbeszéd tárgya lett Teréz, az egyik kitüntetett nő és új autója (111. p.). Terézt egy korabeli cikk tette híressé, mely emancipált nőként mutatta be őt. A kitüntetés és a díjazottak hivatalos ábrázolását érdemes összevetni a párttagságról szóló fejezettel, ahol a nőket ért diszkriminációt is érinti a szerző. Az utolsó fejezetben a visszaemlékezők a nemi identitáshoz kapcsolódó, normatív alapú szerepelvárásokat és önreprezentációikat jelenítik meg. A szerző a történeteket a fiatal lány, az anya és az érett asszony szerepei szerint elemzi, miután megállapítja, hogy a férfi-nő viszonyt hagyományos, férfidominanciájú hatalmi viszonyként ábrázolják az interjúalanyok (168. p.). A könyv végéhez közeledve az olvasó valóban úgy érzi: egyre közelebb jut az interjúalanyokhoz. A munka mintha távolról haladna egyre közelebb: olyan tabutémák kerülnek szóba a végén, mint a halál, a válás, a szerelem vagy a szexualitás.

Összegzés. A Kádár-korszak emlékezete a jelenben és a jövőben

Az elemzés egyszerre kísérli meg az interjúalanyok Kádár-korszakkal kapcsolatos egykori és mai vélekedéseit feltárni. Különösen érdekes, ahogy a Kádár-korszakkal kapcsolatos mai közvélekedésre (is) reflektálnak a beszélők – tudatosan vagy tudattalanul – számos helyen. Erre nagyon jó példa az egyik asszony élettársának története, aki megemlíti ugyan, hogy a Ganzban egy híres, kitüntetett brigád tagja volt, a brigád nevét viszont már nem hajlandó elárulni. (Ugyanis nem illik arról beszélni, hogy egy híres brigád tagja volt a szocializmus idején.) Egy határozott megjegyzésével pedig „visszautasítja, hogy manapság a brigádmozgalmat úgy írják le, mint amelyben kötelező volt részt venni, és hogy sokan igyekeznek nevetségessé tenni azokat, akik ezt komolyan vették” (81. p.).

Az egyéni élettörténetek értelmezése mellett a kutatónő mai újságcikkek elemzésével bizonyítja, hogy a munkásnőkről, munkásságról való közgondolkodásunk a mai napig sztereotip képeket használ. Akár úgy, hogy „keményen, tisztességgel dolgozó asszonyokként, de a rendszer kárvallottjaiként jeleníti meg őket” (tudniillik a munkásasszonyokat); akár úgy, hogy egyes írásokban azt sugallják, „a munkásasszonyok világa mára letűnt világ” (96–97. p.). Ezek a vélekedések sematikus, leegyszerűsítő mivoltukkal nem segítik megérteni, földolgozni az elmúlt rendszer valóságát, épp ellenkezőleg. Bár persze más előjellel, mint a rendszerváltás előtt, a munkásságot továbbra is homogén és absztrakt réteggként ábrázolják.

A könyv ekképpen – ahogy azt Szekeres András fogalmazza meg a mikrotörténelem kapcsán (Szekeres 1999:5) – egy rendkívül általános kérdést próbál meg körüljárni (hatalom és a mindennapi emberek viszonya), azt érzékeltetve, hogy a vizsgálatnak a meglévő szótár használatával már kimerültek a lehetőségei. Más megközelítésekre, módszerekre van szükség, ha a hatvanas évek világához, a megélt mindennapokhoz és az ezzel kapcsolatos mai diskurzushoz közelebb szeretnénk kerülni. Tanulságos ugyanakkor, hogy mennyire másként vélekedik nyolc nagyon hasonló körülmények között élő nő akár közösen átélt élményekről is, nemhogy a hatvanas évek egészéről.

Ez ismét a társadalomtörténet és általában a makroszemlélet hátrányáról, leegyszerűsítő hajlamáról gondolkodtatja el az olvasót.

Talán könnyebb lenne a kutatás egészének értelmezése és értékelése, ha konkrétabb és több kérdéssel vezetné a könyvet. Érezhető olykor, hogy nem könnyű összefogni a különböző forrásokat, az eltérő stílusú szövegeket. Az otthonteremtés-fejezet első része fontos információkat, sőt általános képet nyújt a hatvanas–hetvenes évek lakáshelyzetéről, mindazonáltal teljesen elűt a színesebbnél színesebb interjúrészletek stílusától, elevenségétől. A könyv fejezeteit adó „identitásképző tényezők” közül a családot mint mindenki számára meghatározó identitásképző tényezőt hiányoltam. Noha a szerző megemlíti, hogy többeknek az egész családja egy gyárban dolgozott (72. p.), tehát valószínűleg erős összetartozás-tudatuk volt, mégsem foglalkozik a családdal külön fejezetben. Ez nem jelenti azt, hogy a család mint olyan teljesen kiszorulna a munkából, hiszen a falun maradt családtagjaikról és természetesen a férjükről is beszélnek az asszonyok. Számomra nem volt világos az sem, hogy a bevezetőben említett három különböző generációnak milyen szerepe van a könyv egészében. Mindezekről eltekintve Tóth Eszter meggyőzően bizonyítja körütekintően és módszertani igényességgel megírt, interdiszciplináris munkájával, hogy a társadalomtudomány különböző részterületeinek kölcsönhatása gyümölcsöző eredményt hozhat a közelmúlt köznapi cselekvésmódjainak és mindennapi életének kutatásában.⁵

Mindeközben a szerző nem feledkezik meg arról, hogy az emlékezés a jelenben íródik, és éppúgy szól a jelenről, mint a múltról. Erre Gyáni Gábor így emlékeztet minket: „az élőszóval elbeszélte emlékezet egyszerre szól a múlt és a jelen valóságos tapasztalatába mélyen (és felismerhetetlenül) beleágyazódó mítoszról, valamint a való világ történéseiről” (Gyáni 2000: 144). Tóth Eszter valami hasonlót fogalmaz meg az asszonyokkal lezajlott, túlvilággal kapcsolatos beszélgetései tanulságaképpen: „meg sem fejthető az a sokrétű hatás, amelyet fiatal bevándorlókként a városi környezet, az új szomszédság, a munkahely, majd a média megnövekedett szerepe gyakorolt rájuk” (165. p.). A könyv a kollektív emlékezet működését (is) ábrázolja egy mikroközösségen belül.

Mivel a könyv éppúgy tekinthető történeti, szociológiai vagy antropológiai munkának, mert ezek közös területeiről szól, minden előbb említett társadalomtudomány jelenkorral foglalkozó művelőinek ajánlom, de leginkább a történeti antropológia és az új társadalom- és kultúrtörténet iránt érdeklődőknek. Én nem hiszem, hogy a jövőben Európában a mikrotörténelem venné át az oktatásban a vezető szerepet (Szijjártó 2003: 510), de nagyon remélem, hogy az efféle munkák teszik majd teljessé, sőt egyes korszakokra vonatkozóan meghatározóvá a jövőbeni tananyagot. Így a következő generáció számára – akiket már szülőikön keresztül sem érintett közvetlenül a szocializmus – Tóth Eszter munkája talán elengedhetetlen lesz a Kádár-korszak megértéséhez.

JEGYZETEK

1. Gyáni az „új narratív történetírás” tárgyának a mindennapi élet, a köznapi cselekvésmódok, a társadalmi szervezet elemi intézményeit tartja. Olyan kultúrávizsgálatról van szó, ahol gazdaság, társadalom, kultúra nem választható szét, ahol a „teljes élet” – az „életvilág” megragadása, leírása – a cél (Gyáni 1992).
2. Tóth Eszter beszélgetőtársai két kivételtől eltekintve mindannyian párttagok voltak. Ezt fontos kiemelni, mint ahogy szerzőnk meg is teszi, hiszen egyébként „a párttagok aránya a gyár dolgozói között a hetvenes években sem haladta meg a 20%-ot.” (131. p.).
3. „Manapság a mikrotörténelem divatban van” – mondta Bernard Lepetit 1996-ban (Szekeres 1999:3).
4. Valuch Tibor hívja fel a figyelmet a korszakra vonatkozó legfrissebb átfogó munkájában, hogy még mindig komoly hiányosságaink vannak olyan társadalomtörténeti témákban, mint például a szegénység- és munkáskutatás; de – amit szintén érint Tóth Eszter Zsófia könyve – a hatalom és társadalom viszonya sincs eléggé feldolgozva. Ezek „a hivatalos politikai megítélés szerint ellenzéki tevékenységnek minősültek” az 1970-es, 1980-as években, s azóta nem készült a munkásság viszonyait áttekintő feldolgozás (Valuch 2005:14).
5. Hadd hivatkozzak itt ismét Valuch Tiborra, aki leszögezi: csak komplex társadalomtudományi megközelítésben (értsd: a szociológia, a statisztika, a demográfia, a néprajz, az antropológia bevonásával, ezek szempontjait egyszerre érvényesítve) lehetséges ennek a korszaknak a társadalomtörténeti vizsgálata (Valuch 2005:13).

IRODALOM

GINZBURG, CARLO

1998 Fülcimpák és körmök. *Café Babel* 30:49–69.

GYÁNI GÁBOR

1992 A mikro- és makrotörténet vitája. *BUKSZ* 4:492–495.

2000 Emlékezés és oral history. *In* uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. 28–144. Budapest: Napvilág.

KLANICZAY GÁBOR

1990 Történeti antropológia. *In* uő: A civilizáció peremén. 88–113. Budapest: Magvető.

SZEKERES ANDRÁS

1999 Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég új folyam* 15:(4)3–16.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

2003 A mikrotörténelem. *In* Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk. 494–513. Budapest: Osiris.

VALUCH TIBOR

2005 Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest: Osiris.